

SLOVO, sv. 56-57 (2006-'07), 391-404, Zagreb 2008.

UDK: 76 : 808.101(091)"9/10"

ГРАФИЧЕСКАТА СЕГМЕНТАЦИЯ НА ТЕКСТА В АСЕМАНИЕВОТО ЕВАНГЕЛИЕ

Елисавета МУСАКОВА, София

Асеманиевото изборно евангелие (Ас), един от най-разностранно изследваните старославянски паметници¹, продължава да предизвиква изследователите, независимо че на пръв поглед едва ли е останал някой неизучен аспект от неговото графично (писмовно и изобразително), лингвистично и текстологично съдържание. И все пак, на фона на внушителния брой публикации, сред които не малка част са посветени на украсата на ръкописа, като че ли най-слабо е обсъждан нейният функционален аспект, в който тя играе ролята на маркер, отделящ и открояващ определени части от текста. Извън, или всъщност успоредно на естетическите и тълкувателните стратегии, прокарани чрез орнамента, той сигнализира съдържателните части на книгата и начина на тяхното съподчинение в системата на богослужбения ритуал, за който е предвидена книгата. Изследването на ръкописа от такава гледна точка, насочена към изобразителната и чрез нея, към богослужбната типология на тези паметници, т.е. съботно-неделните или *l-esk* тип евангелия², е част от по-голяма моя работа върху сегментацията на кратките български изборни евангелия до XIV век³.

Независимо че украсата на Ас е описвана и анализирана нееднократно⁴, ще си позволя да припомня нейните общи особености, отбелязвани от различните изследователи, за да премина към разпределението ѝ в полето на евангелския текст.

¹ Сравнително изчерпателна библиография вж. в МИНЕВ 1985. Датировката е все още спорна, като се колебае между втората половина на X и края на X-началото на XI в. Сред по-новите опити за датироване на ръкописа вж. ВАСИЛЪВ 1988-1989, МУСАКОВА 1994. Единствено LUNT 1986: 114 отнася ръкописа към втората половина на XI в., дори до 1100 г.

² За класификацията вж. GREGORY 1909: 336-337; ALAND 1963.

³ МУСАКОВА 1996: 6-8, 2000, 2001, 2006; MOUSSAKOVA 2004. В тази посока вж. изследванията на ПОДОБЕДОВА 1981, ПУЦКО 1983, ДОГРАМАДЖИЕВА 1990, ЖУКОВСКАЯ 1974, DOLEZAL 1991, 1996.

⁴ ВАСИЛЪВ 1988, 1990; ДЖУРОВА 1980: 308-310, 1980.a, 1981: 17-21, 1985, 1997: *passim*; ДЖУРОВА, СТАНЧЕВ, ЯПУНДЖИЧ 1985: 53-54; ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА 1965: 12-13, 1976: 105-106; ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, ДЖУРОВА 1981; ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, МАВРОДИНОВА 1980: 190-193, 1999: 9-21; МАВРОДИНОВА 1985, 2004: 35-38; МУСАКОВА 1994, 2002: 180-182, 2005; ПУЦКО 1985, 1987, 1993: 144, 146-147, и бел. 26, където се посочва статия под печат от същия автор "Imago clipeata в художественном декоре Асеманиева Евангелия", за която нямам сведения дали е излязла; ХАРИСИЈАДИС 1966: 111-115; DŽUROVA 1978, DJOUROVA 1979; DŽUROVA 1983, 1988; HARISIJADIS, 1982; ŠEVČENKO 1991: 642-643.

Както при преобладаващата част от запазените старобългарски (старославянски) паметници, и в този ръкопис украсата се съсредоточава в заставките, концовките и инициалите. Заставките са от типа рамки и лентовидни, както и орнаментални редове, съставени от писачески знаци. Градирането по големина е в зависимост от позицията им в текста - самият той до f. 116v изписан в две колони, по подобие на византийските изборни евангелия, а на f. 41v-42 и от f. 117г до края - в една колона. Орнаментиката е подчертано геометрична, а основните използвани мотиви включват разнообразни геометрични фигури, почерпани главно от късноантичния репертоар. Използва се принципът на клетъчното (или инкрустационно) запълване на тялото на заставката с орнамент. Растителните орнаменти са сведени до издължени полулиста, спускащи се в някои случаи от краищата на заставките, а в други - обхващащи ъглите на заставките, и до прецизно изрисувани палметни листа и полулиста. Инициалите, изчертани както и заставките с геометрични уреди, също са от геометричен тип, улеснен от самата конструкция на глаголическите букви. Стъблата са двойноконтурирани, понякога очертани с двойна рамка, а петлиците - най-често кръгове, с концентрично вписани в тях по-малки кръгове, розети, възли и др. При една от разновидностите на инициала "Р" петлицата вместо кръгла е ъгловата, образуваща неправилен петоъгълник, а в няколко случая петлиците са обърнати в растителен мотив, напомнящ силно стилизирана животинска муцуна. В долната част на стъблата също често се прибавя прост растителен мотив. Самите стъбла са запълнени или само с цвят, или с геометрични мотиви, аналогични на тези в заставките. Единственото животинско изображение (змей, подобен на крокодил) се вижда на f. 147v. Специфика на ръкописната украса са илюстриращите инициали, в чиито петлици са вписани миниатюрни бюстови изображения. Авторы като ŠEVČENKO (1991: 641-644) отнасят моделите на тази украса към гръцките ръкописи, писани в Южна Италия през X-XI в., докато други автори като ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА (1976: 105), ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, ДЖУРОВА (1981: 61-65), ДЖУРОВА (1981: 19), ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, МАВРОДИНОВА (1999: 41) по-скоро я свързват с общите, включително по отношение на южноиталианските скриптории, доиконоборски и източнохристиянски образци, разработени в сирийските, палестинските и малоазийските манастири.

Представена в този съгъстен вид, украсата придружава специфичното за изборното евангелие съдържание, което - както и в другите средновековни ръкописи от лекционарен тип, е разпределено в отделни евангелски четива (перикопи), подредени според предназначението им за църковна служба по реда на подвижните празници с начало Пасха в синаксара и по реда на неподвижните празници с начало Началото на индикта (1.IX) в месецослова. Към тези два основни цикъла (дяла), оформящи скелета на изборното евангелие се прибавят циклите на 12-те страстни евангелия, 11-те утринни възкресни евангелия и Евангелия различни на всяка потреба. Византийските и славянските изборни евангелия показват

варианти по отношение на това къде са разположени циклите на страстните и на утрненните евангелия, като остава неизяснено дали разновидностите в подредбата на текстовете имат точна хронология и дали са в зависимост от редакционната принадлежност на ръкописа към определен църковен типик.

С помощта на най-големите в ръкописа заставка и концовка (f. 1r, 157v) като същинска част на книгата в Ас са маркирани в един общ блок синаксарът, месецословът и 11-те утринни евангелия. Уводната заставка от типа “портик”, увенчан с кръст, обхваща и двете колони с текст, който на тази страница съдържа изписаното с двойноконтуриран шрифт заглавие на книгата, наречена **СВЯТЪЛНІЕ ИЗБОРНОЕ**⁵. Концовката от типа рамка с правоъгълна форма заема най-голяма част от листа в сравнение с всички останали елементи в ръкописа и едновременно служи за заставка към последния дял от ръкописа, Евангелия разни. Вписаният в нея текст отбелязва края на целия предходен дял: **КОНЧАША СЯ НАРОУЪНЪИНА МЪНЪИНА СЛЪЖЕ ВСѢ СТЪИ**. Словесно маркираната двойна функция и на други заставки - тези при евангелските дялове, отвежда към старинни прототипи, в които първоначалното разделяне на текста е ставало чрез опростен орнамент в края на дадена цялост (концовка), от която се е развила същинската византийска заставка⁶. Големината и разположението определят като следваща в йерархичната стълбица квадратната заставка над началото на месецослова (f. 112v), заемаща ширината на само една колона текст.

Следващото йерархично ниво заемат малките лентовидни заставки от различен вид, или още по-малките “греди”, обикновено с дължина една колона на текста. Те маркират началата на останалите евангелски и литургични дялове в синаксарната част: Матей (f. 33v) и Марко (f. 74v)⁷, края на четивата в двете подготвителни седмици преди Великия пост (f. 74r), цикълът на 12-те страстни евангелия (f. 92r), отбелязан в ръкописа като “УИ НОШТИ СТІГО ПЪТКА”. Тясна лентовидна заставка с малък кръст отгоре отделя цикъла на 11-те утринни възкръснени евангелия (f. 153v), разположени след месецослова. Допълнително, зелени или жълти замазки, минаващи върху рубриката с адреса на четивото, писаческите знаци в полето за отбелязване на редовете с останалите рубрики и реда, в който е дадено евангелието за деня, образуват своеобразни рамки над отделни четива в синаксара: за Неделя трета след Пасха, когато се чества св. Йосиф Ариматейски (f. 11v), Четвъртък на Възнесение (f. 28), началото на евангелията от Мат. (f. 33v), Неделя първа след Петдесетница (f. 34), Събота първа на св. Пост (f. 74v), Велика събота (f. 111v).

Сравними с подразделенията в синаксарната част са месечните групи от четива в календара на Ас, отделени с тесни лентовидни заставки, често пъти изградени от прости писачески знаци. Най-малката заставка или разделителна линия, трудно

⁵ Заглавията в кирилска транскрипция са по ДЖУРОВА, СТАНЧЕВ, ЯПУНДЖИЧ 1985: 54-55.

⁶ За заставката във византийските ръкописи вж. HUTTER 1996: 7-9.

⁷ Началният лист на четивата от Лук. липсва, но той също трябва да е имал заставка.

видима в текста на ръкописа, е поставена пред четивото за литургия на Велики петък (f. 106v) - най-свещения ден за християните⁸.

Извън тривиалната схема на подразделяне на текста в месецослова, точно такова разпределение на основните декоративни елементи в макрокомпозиционната схема на Ас - с едва ли не по-голям акцент върху края, не се открива засега в проучения от мен малък брой византийски изборни евангелия⁹. Паметници с подобен състав (но не орнамент!), и по-точно с цикъл на Страстните евангелия в блока от четива за Страстната седмица (но и включен цикъл на часовете на Разпети петък), със заставки на същите места се срещат със сигурност през X в. и особено през XI в. Между навярно много по-многобройните примери мога да посоча няколко кратки изборни евангелия като ГИМ Син. Гр. 42 от X в.¹⁰, А. α. X (Gr. 234) от манастира Гротаферата¹¹, константинополски ръкопис от XI в., украсен в цветния (или венчелистен) византийски стил, в който утринните евангелия са също след Месецослова; разкошно украсения ГИМ Муз. 3647¹², ГИМ Хлуд. Д. 131 от 1043-1054 г., украсен и с миниатюри на цял лист пред евангелските дялове¹³, Хлуд. Д. 132¹⁴, Par. Suppl. Gr. 27, разкошно украсен с миниатюри-заставки, маргинални миниатюри и фигурни инициали¹⁵ и др. Без пълно сравнение на запазените екземпляри от византийското кратко изборно евангелие, включително онези, които са продукт на периферните средища, не може да се твърди, че начинът на подреждане на циклите и съответно орнаменталното им подразделяне има или няма отношение към текстологичната и към богослужебната редакция¹⁶. За разлика от тях рубрикирането със сигурност има връзка с литургичната традиция.

Рубриката на f. 92г в Ас отразява точното литургично време, в което се чете цикълът на 12-те страстни евангелия - в нощта на Велики четвъртък срещу Разпети петък, когато службата на нощното бдение намира място в утринната служба (ортрос)¹⁷. По Студийския типик чинът е предвиден за утрения на Разпети петък,

⁸ ЧИФЛЯНОВ 1996: 96.

⁹ Изцяло проучени са изборните евангелия от VIII до XI-XII в. във Ватиканската библиотека, библиотеката на манастира Гротаферата до Рим, Австрийската национална библиотека, Националната библиотека в Париж, Центъра за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев", София, Народната библиотека в София.

¹⁰ WEITZMANN 1935: 70-71; ИСКУССТВО ВИЗАНТИИ 1977: 37; ФОНКИЧ, ПОЛЯКОВ 1993: 25, 183 го поставят в края на века. В ръкописа има концовки след края на четивата от Йоан. и Мат., а утринните евангелия са след месецослова.

¹¹ ROCCHI 1883: 9-10, който го датира XI в.; BONICCATI 1957: 114, 115-116.

¹² De visu, 1998. В него 11-те утринни евангелия също са след месецослова. Датировката на паметника не е прецизирана.

¹³ De visu, 1998. Над началото на Страстните евангелия е оставено място за заставка; цикълът на 11-те утринни евангелия е след четивата за Велика събота. Ръкописът вероятно е писан в Константинопол.

¹⁴ De visu, 1998. Датировката не е прецизирана.

¹⁵ BORDIER 1883, CATALOGUE 1989: 55-57, датиран в XII в., но ANDERSON 1992: 16 го поставя в XI в. В ръкописа има и концовки след четивата на Велики четвъртък и часовете на Велики петък, а 11-те утринни евангелия и тук са след месецослова.

¹⁶ DUPLACY 1970: 536 смята, че състоянието на проучване на евангелския лекционар не позволява да се каже дали има връзка между структурата на книгата и текстовата редакция, вж. и VELKOVSKA 1996: 256.

¹⁷ Вж JANERAS 1988: 33.

т.е. в края на 3-ия час на нощта¹⁸. Самият цикъл има ерусалимски произход и навлиза оттам в константинополската литургична традиция едва около IX в.¹⁹ Във византийските изборни евангелия заглавието на службата не винаги фиксира времето, в което тя се изпълнява²⁰, но когато това е налице, както показва JANERAS (1988: 115-116), вариантите на заглавията точно отразяват специфичната ѝ функция. В някои от тях се сочи ортростът на светия и велик петък,²¹ а в други - бдението в нощта на Велики петък. Вторият пример е извлечен от синайски ръкопис от първата половина на IX в.²² Адресиране на четивата към петъчния ден, но към службата на ортроста, намираме например, в често споменавания – основателно или не - във връзка с украсата на Ас ръкопис, Vat. Gr. 2138²³, изборно евангелие, писано в Капуа през 991 г. и принадлежащо на архаизиращата южноиталианска литургична традиция, както и в двете други най-ранни славянски (български) кратки изборни евангелия - Ватиканския палимпсест (Ват) и Савината книга (Сав)²⁴. За сравнение ще посоча паметници, в които рубриката обвързва четивата със службата на Велики четвъртък, например руското пълно изборно евангелие от XIII в. (РГАДА, ф. 381, ед. хр. 7)²⁵. От дадените примери се вижда, че в различните ръкописи са отразени различни литургични традиции, а също така, че образците (или типичите?), по които се водят Ас от една страна, и Ват и Сав, от друга, са различни.

Както цикълът на Страстите, така и цикълът на 11-те утренни евангелия са типични за константинополския (византийски) ритуал и появата им, поне според запазените паметници датира от същата епоха и има същия ерусалимски произход²⁶. Според VELKOVSKA (1996: 266) нестабилното положение на тези два цикъла в структурата на византийското изборно евангелие се дължи именно на факта, че навлизат в константинополския ритуал по-късно.

На ясно изразената йерархическа структура на заставките в Ас, каквато липсва в двете други ранни български изборни евангелия - Ват и Сав, съответства само донякъде подобна структура, обхващаща инициалите в текста. Първото ниво в нея се заема от илюстриращите инициали, разположени на няколко избрани места в синаксарната и месецословната части: Неделя Антипасха, Неделя на Самарянката

¹⁸ ПЕНТКОВСКИЙ 2001: 253; MATEOS 1963: 77 посочва 12-те четива като част от службата за Велики четвъртък според Типика на Великата църква в Константинопол.

¹⁹ JANERAS 1988: 120-123, VELKOVSKA 1996: 266.

²⁰ Много често цикълът е отбелязан като "Евангелия на св. Страсти на Господа наш Иисус Христос" и следва четивата на Омовение във Велики четвъртък, така че заема неизяснено място между двата дни.

²¹ JANERAS 1988: 115..

²² Sin. Gr. 211: "За нощното бдение на светия и велик петък (Eis ten agrypnian tes nyktos tes hagian kai megales paraskeues)". За ръкописа WEITZMANN, GALAVARIS 1990: 19-20.

²³ De visu, f. 20v. Адресът е "светия Велики петък". За ръкописа GRABAR 1972: 37-38.

²⁴ Съответно ЕЪ СЪИ ПАТЪКЪ ЕВАНГЕЛИЯ НА ... СТЪИИИ УЪТЕННИ СЪ СТЯСТЕХЪ иоѢХѣхъ във Ват, цит. по КРЪСТАНОВ, ТОТОМАНОВА, ДОБРЕВ 1996: 192 (в този ръкопис цикълът се намира след края на Месецослова, f. 27r) и УЪТЕННИ ѡ ека ѡ на оутрѣни. Еѣаго патъка, на f. 99, цит. по старото издание на паметника, ЩЕПКИН 1903.

²⁵ F. 134r: ЕЪ СЪИИ И БЕАНЪИИ УЕТЕЪРЪТЪ. Вечеръ на стрѣ хѣѢ. Еѣа. ѡ.

²⁶ JANERAS 1988: 122-123.

(5-та неделя след Пасха), Пети понеделник след Пасха, Неделя на слепия (6-та неделя), Неделя Петдесетница, 4-та неделя след Петдесетница, Неделя Предмесопусна (на Блудния син), Лазарова събота, Неделя Цветница, св. Безсребърници Козма и Дамян (1.XI), Рождество Христово, Рождество на св. Йоан Предтеча и Кръстител, св. апостоли Петър и Павел. Концентрирането от една страна на тези инициали при четива, предвидени за определени дни в пред- и следпасхалния ден, а от друга - появата им в календара при едни от най-почитаните големи християнски празници²⁷ показва, че в системата на украса е залегнал принципът на изтъкване на най-старата и утвърдена християнска празничност, със закрепените към нея евангелски четива. При маркирането им е била проявена специфична за ръкописа избирателност, ако съдим по липсата на илюстриращ инициал към четивото за литургия на Богоявление (Кръщение), също един от най-ранно утвърдените и особено почитани празници. Формата на инициала "В" е позволявала на художника да запълни двете петлици с изображенията на Христос и Йоан Кръстител по модела, използван в другите илюстриращи инициали "В". Причината явно се крие в желанието да бъде специално маркиран празника на Рождество на св. Йоан, който е използван и като специфична препратка към празника на Кръщението. Необичайната комбинация от лика на светеца, вписан в петлицата на инициала и прилепения към стъблото му змей кодира идеята за Кръщението на Христос от Йоан, чрез което е победен "древният змей"²⁸. При избора на изображения за украсата на инициала смятам, че е изиграло роля и "народното християнство", почитащо св. Йоан в образа на Еньо, в който се трансформират общи за редица европейски народи дохристиянски соларни представи²⁹. Може да се отбележи също, че в този кръг четива четивото за Неделя Предмесопусна или на Блудния син според някои изследователи навлиза в константинополските лекционари едва през IX или X в.³⁰

Сред илюстриращите инициали попадат и тези с изображенията на Христос и Христос и момчето на стотника, съответно към четивата за петия понеделник след Пасха (f. 20v) и 4-та неделя след Петдесетница в цикъла на Мат. (f. 37v), които не влизат в кръга на големите празници на църквата. Вероятната причина за появата на илюстриращи инициали на тези места е поучителното съдържание на текста, за чийто избор роля вероятно е имал поръчителят или книжовникът.

Сравнението на останалите - с различни големини, по-богато или по-слабо орнаментирани инициали в синаксара на ръкописа, подкрепя извода за степенуване по важност на празничните дни, но е трудно да се установят критерии, по които да отсъдим, че средновековният книжовник действително е

²⁷ Срвн по МИРКОВИЋ 1961.

²⁸ Вж МУСАКОВА 2005 и излязлата по-рано публикация на МАВРОДИНОВА 2004.

²⁹ МУСАКОВА 2005.

³⁰ DOLEZAL 1991: 108, с цит. лит.

искал да изтъкне точно тези четива чрез инициалите към тях. Така например сред околните се открояват по големината си инициалите на четивата за Четвъртък на Възнесение, Велики вторник (f. 84v), 11-та събота и неделя след Петдесетница – след която в седмичния цикъл се добавят четива от Марк., но и за петъка на шестата седмица след Пасха (f. 29), третата събота след Петдесетница (f. 35v), 14-та неделя след Петдесетница - най-високият в ръкописа, и други, чийто избор няма очевиден литургична мотивировка. Също така в някои случаи можем да открием връзка между особеностите на орнаментиката и предназначението на съответното четиво, например кръстовете в петлиците на инициалите към 8-мо страстно и 7-мо утринно евангелие, разказващи съответно за отвеждането на Голгота и разпъването на Христос, и за посещението на гроба, но и това в никакъв случай не е систематично проведен принцип, поради което не трябва да се спекулира с интерпретацията на символите.

Повече последователност се открива в изтъкване на орнаментирани инициали в календарната част на ръкописа. По-едри и украсени инициали предхождат четивата за 6. IX (св. Евдоксий), 14. IX (Въздвижение), 20. IX (св. Евстатий), навечерие на Рождество, 26. XII (Събор на Богородица), 1. I (Обрезание и св. Василий) - с кръст между петлиците, Неделя пред Богоявление, Богоявление, Неделя след Богоявление, Сретение, а на едно по-ниско ниво стоят инициали като този пред четивото за 26. X (св. Димитър)³¹, Неделя пред Рождество, 9. III (св. 40 мъченици), 8. VII (св. Прокопий) - почти неукрасени, но открояващи се с масивността си. И тук обаче, ако се вземат предвид илюстриращите инициали, ще установим, че йерархията на великите и средните празници според студийския или ерусалимския типичи³² също не е последователно спазена. Докато църквата е поставила в най-горния ред празници Рождество на св. Йоан Кръстител и деня на св. апостоли Петър и Павел, това не се отнася към празника на св. Козма и Дамян (1. XI), независимо че култът на двамата лечители-безсребърници е много популярен. На свой ред, ако празниците на св. Димитър или на св. 40 мъченици се нареждат сред средните и в ръкописа инициалите към четивата за тях действително ги отнасят към по-долна категория, то бихме очаквали илюстриращи или поне богато украсени, а не съвсем семпли инициали към четивата за големите Богородични празници Рождество Богородично и Благовещение. Следователно, художествените акценти при литургичното подразделяне на текста в Ас не са следствие от един, прокаран докрай принцип на подбор и йерархизиране на съставните части, комбиниращи текстови отрязъци и визуален знак, а от няколко различни, приложени едновременно от средновековния книжовник.

Направените досега наблюдения върху украсата на византийски и славянски паметници в качеството ѝ на литургичен сигнал по отношение на текста, показват

³¹ Вж МУСАКОВА 2006.

³² Срвн. МИРКОВИЋ 1961: 10-17.

сродна, нехомогенна картина. Несъмнено, в нея съществуват няколко топоса, или центрове на внимание, около които са организирани останалите, чиято мотивация изисква съображения от разнообразен характер от страна на изследователя, включително и предположения за намесата на лични предпочитания от страна на средновековните поръчители и изпълнители на ръкописни книги.

По отношение на изясняването на цялостната декоративна композиция на Ас, отразяваща литургията с определени акценти в нея, са необходими още съпоставителни проучвания в областта на ръкописната и литургичната традиция във Византия и южнославянските земи. Изборът на четивата в този ръкопис, "илиминирани" чрез образи, навежда на мисълта за връзка с византийските празнични или свръхкратки изборни евангелия, които имат ограничен подбор на четива и са предвидени за специални тържествени случаи. Такива евангелия, в техния луксозен вариант от XI в., са илюстрирани и са били четени от патриарха по време на най-важните за Константинопол празници, отбелязани в Светософийския типикон³³. Това би била само една от посоките на бъдещите изследвания, защото другата отвежда - тъкмо обратно, към провинциалните църковни и манастирски средища и разбира се, към пълно проучване на запазените византийски и славянски екземпляри от краткото изборно евангелие, особено тези, писани в по-ранния период IX-X в. Накрая, при цялата условност на едно заключение върху все още ограничения изследователски материал, може да се каже, че на този етап декоративната композиция на Ас, както и литургичния му състав се оказват най-близки до гръцки ръкописи от X и XI в., с преобладаващ столичен произход, но това не означава, че същите белези няма да се открият и в по-ранни паметници. Онова, което остава да бъде включено в една следваща публикация върху Ас, са на първо място специфичните детайли в литургичното съдържание - липсата на цикъла служби на панихидите, който се помещава след края на четивата от Лук., на цикъла на часовете на Велики петък, детайли, коментирани отчасти от изследователите. С тези въпроси е свързан и въпросът за точните съответствия на наименованията на литургичните рубрики в Ас в гръцките паметници. Както беше показано, наименованието на чина на Страстите е най-близко до това от ръкопис, датиран IX в. На второ, но не по-малко важно място стои изясняването на византийския литургичен и художествен модел, откъдето - както и при литургичния състав, трябва да бъде изяснено съжителството на твърде архаични елементи в украсата на Ас и неговата развита декоративна композиция, показваща връзка с константинополското изкуство на книгата от X-XI в. Вzeti заедно, тези посоки на изследване могат да доведат до по-презично датиране на Ас и до стесняване на кръга на неговите художествени източници, един проблем, който засяга изучаването на ранните глаголически

³³ DOLEZAL 1996.

паметници изобщо.

ЛИТЕРАТУРА

- ВАСИЛЬЕВ, ЛЬ. 1988. Глаголическая традиция в инициальной орнаментике славянских кирилловских рукописей древнейшего периода. Trost, K., E. Völkl, E. Wedel (Hrsg.). *Symposium Methodianum*. Neurid (= *Selecta Slavica* 13), 347-366.
- ВАСИЛЬЕВ, ЛЬ. 1988-1989. Нов податок о времену настанка Асеманјевог јеванђеља. *Археографски прилози* 10-11: 13-18.
- ВАСИЛЬЕВ, ЛЬ. 1990. Портрети светитеља у иницијалној орнаментики Асеманјевог јеванђеља и њихове паралеле. *Археографски прилози* 12: 41-71.
- ДЖУРОВА, А. 1980. Към въпроса за оформлението и украсата на старобългарските глаголически и кирилски ръкописи. *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*. София: "Наука и изкуство", 308-322.
- ДЖУРОВА, А. 1980.а. Оформление и украса на старобългарските глаголически и кирилски надписи. *Palaeobulgarica/Старобългаристика* 2: 18-25.
- ДЖУРОВА, А. 1981. 1000 години българска ръкописна книга. *Орнамент и миниатюра*. София: Издателство "Септември".
- ДЖУРОВА, А. 1985. Типологическое сопоставление орнамента византийских и древнеболгарских рукописей X-XII вв. *Славянские культуры и мировой культурный процесс. Материалы международной научной конференции ЮНЕСКО*. Минск: Наука и техника, 134-137.
- ДЖУРОВА, А. 1997. Въведение в славянската кодикология. *Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните*. София: CIBAL (= *Studia slavico-byzantina et mediaevalia Europaensia* 7; *Balkanica* III, 7).
- ДЖУРОВА, А., К. СТАНЧЕВ, М. ЯПУНДЖИЧ. 1985. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София: Издателство "Свят".
- ДОГРАМАДЖИЕВА, Е. 1990. Разграничителни сигнали за текстовото деление в Савина книга. *Български език* 5: 425-428.
- ЖУКОВСКАЯ, Л. П. 1974. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника. *Древнерусское искусство. Рукописная книга* 2. Москва: "Наука", 58-69.
- ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, В. 1965. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи. *Изкуство* 7: 10-16.
- ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, В. 1976. Украса на ръкописите. *История на българското изобразително изкуство, I*. София: Българска академия на науките, 103-119.

- ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, В., А. ДЖУРОВА. 1981. *Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X век*. София: "Наука и изкуство".
- ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, В., Л. МАВРОДИНОВА. 1980. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи. *Славянска палеография и дипломатика*, 1. София: СІВАЛ, 190-193.
- ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, В., Л. МАВРОДИНОВА. 1999. Украсата на старобългарските ръкописи до края на XI век. *Кирило-Методиевски студии* 12: 5-86.
- ИСКУССТВО ВИЗАНТИИ. 1977. *Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки 2*. Москва: Советский художник.
- КРЪСТАНОВ, Т., А.-М. ТОТОМАНОВА, И. ДОБРЕВ. 1996. *Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502*. София: СІВАЛ.
- МАВРОДИНОВА, Л. 1985. Образците на старобългарската ръкописна украса и нейните паралели в други изкуства. *Славянска палеография и дипломатика*, 2. София: СІВАЛ, 193-213.
- МАВРОДИНОВА, Л. 2004. Бележки върху украсата на две глаголически евангелия. *Palaeobulgaria/Старобългаристика* 2: 34-44.
- МИНЕВ, Д. 1985. "Асеманиево евангелие". *Кирило-Методиевска енциклопедия*, II. София: Издателство на Българската академия на науките, 124-134.
- МИРКОВИЋ, Л. 1961. *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*. Београд: Издање Архијерејског Синода Српске православне цркве.
- МУСАКОВА, Е. 1994. Най-ранното известно изображение на Христос и Самарянката в българското средновековно изкуство. *Изкуство/Art in Bulgaria* 14: 7-9.
- МУСАКОВА, Е. 1996. Илюстрираните глаголически евангелия. *Изкуство/Art in Bulgaria* 33-34: 6-12.
- МУСАКОВА, Е. 2000. Паметите на светците в българските кратки изборни евангелия. *Проблеми на изкуството* 4: 23-28.
- МУСАКОВА, Е. 2001. Изборното евангелие НБКМ 33. *Кирило-Методиевски студии* 14 (Език и история на българските средновековни текстове. Сборник в чест на Екатерина Дограмаджиева), 103-121.
- МУСАКОВА, Е. 2002. Геометрията и змеят. *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев, 90 (9)*. София: Софийски университет "Св. Климент Охридски", Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев", 175-185.

- МУСАКОВА, Е. 2005. Йоан Кръстител побеждава змея. *Старобългарска литература* 33-34 (В чест на Климентина Иванова): 275-288.
- МУСАКОВА, Е. 2006. Паметта на св. Димитър, отразена в графичната система и текста на българските кратки изборни евангелия. *Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова*. София: Институт по балканистика (= *Studia Balcanica* 25), 494-501.
- ПЕНТКОВСКИЙ, А. А. 2001. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва: Издательство Московской патриархии.
- ПОДОБЕДОВА, О. В. 1981. О некоторых возможных аспектах описания иллюминированных рукописей. КУКУШКИНА, М. В., С. О. ШМИДТ (ред.). *Проблемы научного описания рукописей и факсимильных изданий памятников письменности*. Ленинград: "Наука", 91-110.
- ПУЦКО, В. 1983. Функциональная роль и художественная концепция декора Остромирова евангелия. *Palaeobulgarica/Старобългаристика* 1: 21-34.
- ПУЦКО, В. 1985. Славянская иллюминированная книга X-XI веков. *Byzantinoslavica* 46: 140-152.
- ПУЦКО, В. 1987. Художественное оформление древнейших славянских рукописей. *Slovo* 37: 55-90.
- ПУЦКО, В. 1993. Преславский керамический епистилий. *Преслав, 4*. София: Военноизследователски комплекс "Св. Георги Победоносец", 138-149.
- ФОНКИЧ, Б. Л., Ф. Б. ПОЛЯКОВ. 1993. *Греческие рукописи Синодальной библиотеки*. Москва: Синодальная библиотека.
- ХАРИСИЈАДИС, М. 1966. Грчко-словенски врски на подрачијето на македонската ракописна орнаментика. *Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски*. Скопје, Народен музеј, Охрид, 111-127.
- ЧИФЛЯНОВ, Б. 1996. *Литургика*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- ЩЕПКИН, В. 1903. *Саввина книга*. Санкт-Петербург: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук (repr. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt).
- ALAND, K. 1963. *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neues Testament, I*. Berlin: De Gruyter.
- ANDERSON, J. 1992. *The New York Cruciform Lectionary*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- BONICCATI, M. 1957. Miniatura bizantina ed italogreca in alcuni codici della Badia di Grottaferrata. *Accademie e biblioteche d'Italia*, marzo-giugno, 107-122.
- BORDIER, H. 1883. *Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Champion.

- CATALOGUE. 1989. *Catalogue de manuscrits grecs. Troisième partie. Le Supplément grec, 1*. Paris: Bibliothèque Nationale.
- DJOUROVA, A. 1979. L'ornement et la miniature dans les manuscrits bulgares du Xe au XIVe siècle. *Byzantion* 49: 110-132.
- DOLEZAL, M.-L. 1991. *The middle-Byzantine lectionary: textual and pictorial expression of liturgical ritual*. Ph Dissertation. Chicago: University of Chicago.
- DOLEZAL, M.-L. 1996. Illuminating the liturgical word: text and image in a decorated lectionary (Mount Athos, Dionysiou Monastery, cod. 587). *Word & Image* 12/1: 23-60.
- DUPLACY, J. 1970. Les Lectionnaires et l'édition du Nouveau Testament Grec. *Mélanges bibliques en hommage au R. P. Béda Rigaux*. Gembloux: Duculot, 509-545.
- DŽUROVA, A. 1978. Die bulgarische Miniatur und das bulgarische Ornament im 10. bis 14. Jahrhundert. *Codices manuscripti* 4: 9-21.
- DŽUROVA, A. 1983. L'ornamentazione glagolitica all'incrocio tra l'Oriente e l'Occidente (In base a materiali della Biblioteca Apostolica Vaticana). *Atti del 8° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 3-6 novembre 1981*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 137-150 + tav. I-XII.
- DŽUROVA, A. 1988. L'ornement des manuscrits vieux bulgares glagolitiques et leurs rapports avec l'art de Byzance, des provinces grecques d'Orient et de l'Italie du Sud (sur l'ornement de l'évangélaire d'Assemani). *Bizantiaka* 8: 24-39.
- GRABAR, A. 1972. *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe-XIe siècle)*. Paris: Bibliothèque des Cahiers archéologiques.
- GREGORY, C. R. 1909. *Textkritik des Neuen Testaments, 1*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung (= Leipzig 1976).
- HARISIJADIS, M. 1982. L'Enluminure des manuscrits glagolitiques des XIe et XIIe siècles. *Actes du XVe Congrès International d'Études byzantines, II*. Athènes: Association internationale des études byzantines, 193-204.
- HUTTER, I. 1996. Decorative systems in Byzantine manuscripts, and the scribe as artist: evidence from manuscripts in Oxford. *Word & Image* 12/1: 4-22.
- JANERAS, S. 1988. *Le vendredi-saint dans la tradition liturgique byzantine. Structure et histoire de ses offices*. Roma: Pontificio Istituto Anselmo S. Anselmo (= *Analecta liturgica* 13).
- LUNT, H. 1986. On Old Church Slavonic Gospel Texts. *Byzantinobulgarica VIII*. Sofia: Editions de l'Académie bulgare des sciences, 112-121.
- MATEOS, J. 1963. *Le Typicon de la Grand Église. Ms. Sainte-Croix No 40. Xe siècle. II. Le Cycle des fêtes mobiles*. Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum (= *Orientalia Christiana Anallecta* 166).
- MOUSSAKOVA, E. 2004. The Illumination of Old-Bulgarian Gospel Lectionaries

- in the Light of Their Probable Byzantine Models. *Древнерусское искусство: Рукописная книга. Византия. Древняя Русь*. Санкт-Петербург: Димитрий Буланин, 277-289.
- ROCCHI, A. 1883. *Codices cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculani*. Tusculani: typis Abbatiae Cryptae Ferratae.
- ŠEVČENKO, I. 1991. Report on the Glagolitic Fragments (of the *Euchologium Sinaiticum*?) Discovered on Sinai in 1975 and Some Thoughts on the Models for the Make-up of the Earliest Glagolitic Manuscripts. ŠEVČENKO, I. *Byzantium and the Slavs*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, Napoli: Istituto Universitario Orientale, 618-650 (= *Harvard Ukrainian Studies VI/2*, 1982, 119-151).
- VELKOVSKA, E. 1996. Lo studio dei lezionari bizantini. *Ecclesia Orans* 13/2: 253-271.
- WEITZMANN, K. 1935. *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*. Berlin: Verlag Gebr. Mann (repr. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).
- WEITZMANN, K., G. GALAVARIS. 1990. *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, I: From the Ninth to the Twelfth Century*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Резюме

Въпреки че е било изучавано от всяка гледна точка и по-специално е било обект на множество изкуствоведски публикации, Асеманиевото глаголическо изборно евангелие (Ac) е било по-слабо изучавано в аспекта на неговото литургично съдържание, отразено чрез усложнена графическа сегментация. Следвайки свои предишни разработки, авторът на тази статия анализира по-подробно йерархически структурираните орнаментални средства, използвани от книжовника в синаксара и месецослова на ръкописа, за да посочи няколко византийски изборни евангелия, сродни на Ac по тяхната литургична и декоративна композиция. Повечето от посочените примери са ръкописи от константинополските ателиета от X и XI в. В същото време е отделено специално внимание на една специфична литургична рубрика в Ac, предшестваша цикъла на 12-те страстни евангелия, за която се открива аналог в изборно евангелие от IX в. Само едно по-нататъшно сравнително изследване, направено на тази основа, ще помогне за по-прецизното датиране на глаголическия паметник и за установяването на неговите художествени

образци, два проблема, които са все още дискуссионни в научните среди. Подобно изследване може да спомогне и за установяването на литургичната традиция, към която се придържа ръкописът. Тъй като броят византийски ръкописи, проучени от автора *de visu* или по каталози е ограничен, представените заключения не трябва да се смятат за окончателни. Независимо от това, един от положителните резултати на проведеното изследване е по-задълбоченото познание за методите на работа, прилагани от средновековния славянски книжовник, за да украси богослужебното Евангелие.

Ключови думи: Асеманиево евангелие, изборно евангелие, украса, литургия

S u m m a r y

THE GRAPHIC SEGMENTATION OF THE TEXT IN CODEX ASSEMANIANUS

Although studied from practically every point of view, and in particular being the subject of numerous art historical studies, the glagolitic lectionary Codex Assemanianus (*As*) was less explored in the aspect of its liturgical content reflected by an elaborate graphic segmentation. Subsequent to her previous work, the author of this paper analyses more extensively the hierarchically structured ornamental devices used by the scribe of *As* in the sinaxarion and the menologion respectively, to attest some certain Byzantine Gospel lectionaries to which the whole composition of *As*, both liturgical and decorative, is akin. Most of the quoted examples come from the Constantinopolitan scriptoria of the 10th and the 11th centuries. At the same time some attention is paid to a specific liturgical rubric in *As*, heading the cycle of the twelve Passion Gospels, for which a counterpart from a 9th century lectionary is found. Only a further comparative study on such grounds could help the more precise dating of the codex and establishing its artistic models, both disputed by the scholars. Also, it could result in clarifying its affiliation to a particular liturgical tradition. As the number of the studied by the author - by catalogues or *de visu*, Greek lectionaries, especially of those from the 9th and the 10th centuries is far from sufficient at this stage of research, any conclusions should be regarded provisional. Nevertheless, one of the outcomes of the investigation carried out so far is a more deep insight into the method of work of the Slavonic medieval scribe illuminating the liturgical Gospel.

Key words: Codex Assemanianus, Gospel Lectionary, illumination, liturgy

Izvorni znanstveni članak

Autor: Елисавета Мусакова

Народна библиотека "Св. Кирил и Методий", София